

Νικόλαος Χρόνης

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΤΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1950*

I

Τό διαφέρον γιά τή νεοελληνική φιλοσοφία ἐκδηλώνεται στή φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατά τόν εἰκοστόν αἰῶνα. Οἱ κατά τόν δέκατον ἑνατον αἰῶνα διδάσκαλοι τῆς φιλοσοφίας ὄχι μόνο δέν ἀσχολοῦνται μέ τή νεοελληνική φιλοσοφία, ἀλλά οὔτε τήν ἀνάγκη μελέτης τῆς θεματοποιοῦν. Σημειωθεῖσες ἀποκλίσεις οὔτε διάρκεια εἶχαν οὔτε ἐπίδραση ἄσκησαν. Ὁ Νικόλαος Κοτζιάς, λ.χ., ἀναφέρεται —στό κεφάλαιο ἐκεῖνο τῆς *Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* του στό ὅποιο ἐξετάζει τά φιλοσοφήματα τῶν νεωτέρων χρόνων— σέ ἔλληνες φιλοσόφους πού ἔδρασαν συγχρόνως σχεδόν μέ αὐτόν, οἱ κρίσεις ὅμως πού ἑαυτοῦ γιά τό ἔργο τους ἀπεθάρρυναν ὅποιον θά ἤθελε νά μελετήσει ἐπισταμένως αὐτό¹. Ὁ Μαργαρίτης Εὐαγγελίδης ἐξάλλου προτρέπει τόν μαθητή του Κωνσταντῖνο Λογοθέτη νά μελετήσει τήν φιλοσοφία τοῦ Πέτρου Βράιλα Ἀρμένη, δημοσιεύει τά πορίσματα τῆς μελέτης του στό ὑπό τήν διεύθυνσή του ἐκδιδόμενο περιοδικό *Ξενοφάνης*, δέν προχωρεῖ ὅμως περαιτέρω.

Ἡ ἀπουσία λοιπόν διαφέροντος γιά τή νεοελληνική φιλοσοφία εἶναι ἐμφανής, δέν πιστοποιεῖ ὅμως καί τήν ὀπωσδήποτε ἀρνητική ἀποτίμησή της. Αὐτή θά μπορούσε νά καταδειχθεῖ κυρίως κατά συμπερασμόν, στηριζόμενον ὅμως ὡς ἐπὶ τό πολύ σέ ἐπιχειρήματα *e silentio*. Ἡ ἀπουσία δηλαδή μελετῶν, σχετικῶν πρὸς τή νεοελληνική φιλοσοφία, θά μπορούσε νά προσαχθεῖ ὡς ἐπιχείρημα τῆς ἀρνητικῆς ἀποτιμήσεώς της. Τό ἐπιχείρημα τοῦτο δέν πρέπει, κατά τή γνώμη μας, νά ἀπολυτοποιεῖται. Ἐνισχύεται μὲν ἀπὸ τίς ἀρνητικές κρίσεις τοῦ Κοτζιά, ἐξασθενεῖ ὅμως ἀπὸ τό γεγονός ὅτι οἱ κρίσεις αὐτές διατυπώθηκαν —ὅπως παρατηρήσαμε— γιά ἓναν περιορισμένο ἀριθμὸ φιλοσόφων, δέν ἐπανελήφθησαν δὲ ἀπὸ ἄλλους πανεπιστημιακοὺς διδα-

* Ἀνακοίνωση στήν Τρίτη Φιλοσοφική Ἡμερίδα Ἰωαννίνων, 28-29 Μαρτίου 1988. Θέμα τῆς Ἡμερίδος: Νεοελληνική Φιλοσοφία.

1. Ν. Κοτζιά, *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, τόμ. 5, Ἀθῆναι 1878, σσ. 495-497. Ὁ Κοτζιάς ἀναφέρεται στοὺς ἀκολουθοῦς φιλοσόφους: Εὐγένιο Βούλγαρι, Θεόφιλο Καίρη, Πέτρο Βράιλα Ἀρμένη καί Ἀπόστολο Μακράκη. Θεωρεῖ (σ. 495) τὸν πρῶτον «κορυφαῖον τῶν καθ' ἡμᾶς φιλοσοφῶντων», χαρακτηρίζει ὅμως τόσο τό φιλοσόφημα αὐτοῦ ὅσο καί ἐκεῖνα τῶν ὑπολοίπων «ἀπομιμήσεις τῆς σχολαστικῆς καί τῆς τῶν νεωτέρων χρόνων φιλοσοφίας».

σκάλους. Ὁμολογουμένως οἱ ἐν λόγῳ διδάσκαλοι «ἐμόχθουν... μεταλαμπαδεύοντες εἰς τοὺς Ἕλληνας οὐχὶ καινὴν τινὰ φιλοσοφίαν, ἀλλ' αὐτὴν ταύτην τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, διαπεφωτισμένην ὑπὸ τῶν ἐν Γερμανίᾳ περικλεεσάτων αὐτῆς μυσταγωγῶν»², ἀπέφυγαν ὅμως νὰ διατυπώσουν ἀπόψεις καταδικαστικές γιὰ τὴ νεοελληνική φιλοσοφία.

II

Ἡ ὥς ἄνω κατάσταση μεταβάλλεται αἰσθητῶς κατὰ τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα. Πρωτουργὸς τῆς μεταβολῆς αὐτῆς ὑπῆρξε ὁ Θεόφιλος Βορέας. Δέν κατέστησε μὲν αὐτὸς τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἀντικείμενο ἐπισταμένης σπουδῆς, ἐπιχειρηματολόγησε ὅμως σθεναρῶς ὑπὲρ τῆς ἀνάγκης μελέτης τῆς. Τὰ ἐπιχειρήματά του ἀναπτύσσει σὲ δύο μελέτες, στίς ὁποῖες ἐξετάζει τὴν φιλοσοφικὴ δρᾶση τῶν μετὰ τὴν Ἑλωση ἑλλήνων διανοητῶν. Οἱ ἐν λόγῳ μελέτες, παρὰ τὴν περιορισμένη ἔκτασή των καὶ τὸν ἐνημερωτικὸ ὥς ἐπὶ τό πολὺ χαρακτήρα των, ἐξεταζόμενες μὲ γνώμονα τὴν κατάσταση, στὴν ὁποῖαν διατελοῦσε τότε ἡ ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν συμβολές σ' αὐτήν.

Ἡ μία ἀπὸ τίς ἐν λόγῳ μελέτες τοῦ Βορέα, φέρουσα τὸν τίτλο *Ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία*, ἐδημοσιεύθη στὸν πέμπτον τόμο τῆς *Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* τοῦ Ueberweg, πού εἶναι ἀφιερωμένος στὴ φιλοσοφία τῶν πλὴν τῆς Γερμανίας χωρῶν³. Στὴν μελέτη αὐτὴν ὁ Βορέας ἐκθέτει συνοπτικῶς τὴν φιλοσοφικὴ δρᾶση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Ἑλωση μέχρι τὴν ἐποχὴ του. Μνημονεύει τοὺς κατὰ τὴν γνώμη του κυριωτέρους φιλοσόφους, ἀναγράφει τὰ σημαντικώτερα ἔργα τους καὶ ἀναφέρει ἐπιγραμματικῶς τίς θεμελιωδέστερες ἀπόψεις τους. Ἀκόμη, ἐπισημαίνει τίς ἐπιδράσεις πού αὐτοὶ ἐδέχθησαν καὶ μνημονεύει ἐκείνους τοὺς φιλοσόφους τῶν νεωτέρων χρόνων, τῶν ὁποίων ἔργα εἶχαν μεταφρασθεῖ στὰ ἑλληνικά. Πρὸς τοῦτοις, μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμονὴ προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ νεοελληνικά

2. Ἡ ἀποψη αὕτη ἔχει διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Δ. Θερειανὸ γιὰ τὸν Μ. Εὐαγγελίδη, νομιζομεν ὅμως ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς λοιποὺς διδασκάλους τῆς φιλοσοφίας, πού ὑπῆρξαν σύγχρονοι μὲ αὐτόν. Ὁ Θερειανὸς διατύπωσε τὴν ἐν λόγῳ ἀποψη στὴν βιβλιοκρισίᾳ πού ἔγραψε γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Zeller *Σύνοψις τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, μετάφραση πού εἶχε ἐκπονήσει ὁ Εὐαγγελίδης. Τὴν βιβλιοκρισίᾳ τοῦ Θερειανοῦ βλ. εἰς «Μαργαρίτου Εὐαγγελίδου ἐκδεδομένα ἔργα καὶ κρίσεις περὶ αὐτῶν», Μ. Εὐαγγελίδου, *Λόγος εἰσιτήριος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1888, σσ. 36-39. Ἡ ἀναφερθεῖσα ἀποψη τοῦ Θερειανοῦ ἀπαντᾷ στὴ σελ. 39.

3. Βλ. Th. Boreas, «Die neugriechische Philosophie», Fr. Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, Fünfter Teil, *Die Philosophie des Auslandes vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis auf die Gegenwart*, Hrsg. T.K. Oesterreich, Graz 1953¹³, σσ. 363-368.

φιλοσοφήματα, παρά τήν εξάρτηση τῶν δημιουργῶν τους ἀπό ἀρχαίους ἢ νεωτέρους φιλοσόφους, δέν στεροῦνται παντελῶς πρωτοτυπίας.

Στῇ δεύτερῃ μελέτῃ —ἀνακοίνωση στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν—, τιτλοφορουμένη *Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωση χρόνους*⁴, ὁ Βορέας ἀναφέρεται ἂν ὄχι σέ ὅλους, ὅπως δὴποτε στοὺς σημαντικωτέρους νεοἑλληνες φιλοσόφους καὶ διανοητές. Ἡ ἐν λόγω μελέτῃ τοῦ Βορέα ἔχει κατὰ τοῦτο κυρίως σημασία· ἀφ' ἐνός μὲν ἀποτελεῖ προτρεπτικὸ στὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία, ἀφ' ἐτέρου δέ μᾶς γνωρίζει τὴν ἀρχή, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία θά πρέπει —κατὰ τὴ γνώμη του— νὰ διεξαχθεῖ ἡ ἐρευνά της. Φρονεῖ λοιπόν ὁ Βορέας ὅτι κατευθύνουσα ἀρχὴ στὴν ἐρευνα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας δέν πρέπει νὰ εἶναι οὔτε τὸ σύστημα οὔτε τὸ πρόβλημα, ἀλλὰ ἡ ἐν γένει δράση κάθε φιλοσόφου καὶ οἱ προσδιοριστικοί της ὅροι. Ὁ Βορέας συνάπτει τοὺς τελευταίους μέ τὴν ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔδρασε ὁ φιλόσοφος, καὶ μέ τίς ἐπιδράσεις πού αὐτός ἐδέχθη ἀπὸ προγενεστέρους ἢ συγχρόνους του φιλοσόφους. Τοιοῦτοτρόπως σκεπτόμενος, καταλέγει τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωση ἑλληνες φιλοσόφους στίς ἀκόλουθες τέσσερις κατηγορίες:

α) Φιλόσοφοι πού ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀλωση μετέβησαν στὴν Εὐρώπῃ καὶ ἐδίδαξαν στὰ ἐκεῖ Πανεπιστήμια τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία.

β) Φιλόσοφοι πού ἐδίδαξαν εἴτε στὴν Ἑλλάδα εἴτε στὴν ἀλλοδαπή, ἥσαν ὁμως ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία.

γ) Φιλόσοφοι πού ἐδίδαξαν τὴν φιλοσοφία κυρίως στὴν Ἑλλάδα, διεμόρφωσαν δέ τὴν διδασκαλία τους ὑπὸ τὴν ἐπίδραση φιλοσοφημάτων, τὰ ὁποῖα ἀνεπτύχθησαν κατὰ τοὺς νεωτέρους ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ χρόνους.

δ) Φιλόσοφοι οἱ ὁποῖοι, ἀνεξαρτήτως τῶν ἐπιδράσεων πού εἶχαν δεχθεῖ, ἔδρασαν κυρίως στὴν Ἑλλάδα, πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821.

Ἐπισκοποῦντες ὅσα ὁ Βορέας γράφει στὴν ὑπὸ συζήτηση μελέτῃ του, ἐπισημαίνομεν τὰ ἑξῆς: Ὁ Βορέας καταλέγει στοὺς φιλοσόφους ὅλους ἐκείνους τοὺς νεοἑλληνες διανοούμενους⁵, οἱ ὁποῖοι ἀγωνίσθησαν γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας καὶ τὴν παιδείωση τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς *δυσχειμέρους χρόνους τῆς δουλείας*⁶. Προσδίδει

4. Ἀνεκοινώθῃ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, στίς 28 Φεβρουαρίου 1929. Ἐδημοσιεύθῃ στὰ *Πρακτικά* τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἀναδημοσιεύθῃ εἰς Θ. Βορέα, *Ἀνάλεκτα*, 2, Ἀθῆναι 1939, σσ. 162-176. Παραπέμπομε στὰ *Ἀνάλεκτα*.

5. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ κατηγορήματος διανοούμενος βλ. G.P. Henderson, *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, State University of New York Press, 1970, σ. 4.

6. Θ. Βορέα, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 164.

δηλαδή στο όνομα φιλόσοφος περιεχόμενο ευρύτερο του συνήθους, γιά τοῦτο καί ἐναλλάσσει τά κατηγορήματα φιλόσοφος, σοφός, διδάσκαλος τοῦ γένους. Τοῦτο πράττει, ἐπειδή ἀφ' ἐνός μὲν θεωρεῖ τήν φιλοσοφία στοιχειακό ὅρο τῆς παιδείας, ἀφ' ἐτέρου δέ ἀνευρίσκει καί στά ἔργα ἐκείνων πού δέν ὑπῆρξαν φιλόσοφοι, κατά τήν αὐστηρή σημασία τοῦ ὅρου, φιλοσοφικά διδάγματα. Οὕτω δέν διστάζει νά συγκαταλέξει μεταξύ τῶν φιλοσόφων τόν Νικηφόρο Θεοτόκη καί τόν Ἀδαμάντιο Κοραή, ἐπειδή —ὅπως σημειώνει— ὁ μὲν δεῦτερος ἐξεπόνησε καί ἔργα φιλοσοφικοῦ χαρακτήρα, ὁ δέ πρῶτος, καί ἐάν ἀποδειχθεῖ ὅτι δέν συνέγραψε φιλοσοφικά ἔργα, ὑπετύπωσε πλεῖστα ὅσα φιλοσοφικά διδάγματα.

Πρός τούτοις, θά πρέπει νά ἐπισημάνωμε καί τά ἀκόλουθα: Ὁ Βορέας δέν ἀρκεῖται στήν ἀπλή καταγραφή ὀνομάτων. Ἀναγράφει τά σημαντικώτερα ἀπό τά ἔργα κάθε φιλοσόφου, ἐπιγραμματικῶς δέ, πλὴν ὅμως ἀκριβολογικῶς ἐκθέτει τά κύρια διδάγματα του. Ἐνίστε παραθέτει καί βιογραφικές πληροφορίες, κυρίως ὅταν αὐτές φωτίζουν τόν ὀρίζοντα μέσα στόν ὁποῖον ὁ φιλόσοφος ἄσκησε τό ἔργο του. Οὕτω μνημονεύει τίς διώξεις πού ὑπέστη ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεύς, τό κάψιμο τῶν βιβλίων τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη, τόν ἀφορισμό τοῦ Χριστοδούλου Εὐσταθίου κ.ἄ.

Γίνεται, νομίζω, φανερό ὅτι οἱ μελέτες πού ὁ Βορέας ἐξεπόνησε γιά τή νεοελληνική φιλοσοφία δέν προάγουν τήν γνώση της. Τοῦτο ὅμως —ὅπως ἐσημειώσαμε ἤδη— δέν μειώνει τήν σημασία των. Αὐτήν πιστοποιεῖ ὁ στόχος πού ὁ Βορέας ἐπεδίωκε μέ τήν ἐκπόνησή των, κυρίως δέ ἐκείνης πού φέρει τόν τίτλο *Ἡ ἐλληνική φιλοσοφία κατά τούς μετὰ τήν Ἀλωσιν χρόνους*. Μέ τήν μελέτη δηλαδή αὐτήν ὁ Βορέας δέν ἐπεδίωκε νά ἐξετάσει συγκεκριμένα προβλήματα. Στόχος του ἦτο, θεματοποιώντας τήν ἴδια τή νεοελληνική φιλοσοφία, νά καταδείξει τήν ἀνάγκη μελέτης της. Τόν στόχο του αὐτόν τόν ἐπιτυγχάνει, χάριν τῶν ἐπιχειρημάτων πού προσάγει. Πρόκειται, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, γιά ἐπιχειρήματα πού αἰτιολογοῦν καί ἐμπεδώνουν τήν ὀρθότητα τῶν θέσεων, ὑπέρ τῶν ὁποίων συνεκροτήθησαν.

Ὁ Βορέας συγκροτεῖ τήν ἐπιχειρηματολογία του, μέ δεσπίζουσα σκέψη τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἐπίδοση ἐνός λαοῦ στή φιλοσοφία συνιστᾷ τόν ἀσφαλέστερο γνώμονα γιά τήν ἐξακρίβωση τῆς προόδου πού ἐπετέλεσε αὐτός στό πνευματικό πεδίο ἐν γένει. Ὑποστηρίζει λοιπόν ὅτι ἡ νεοελληνική φιλοσοφία πρέπει νά μελετηθεῖ γιά τούς ἐξῆς δύο κυρίως λόγους: α) Νά διακριθῇ ἡ συνέχεια ἢ ἡ ἀσυνέχεια τῆς φιλοσοφίας στήν Ἑλλάδα· β) Νά ἀποκαλυφθεῖ ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς κρηπίδος,

ἐπὶ τῆς ὁποίας «ιδρύθη τό περίλαμπρον οἰκοδόμημα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ»⁷.

Ὁ Βορέας δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν συνέχεια τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑλλάδα, ἐθεώρησε ὅμως τὴν θεματοποίησή της προϋπόθεση γιὰ τὴν ἄρση τῆς ἀχλύος ποὺ ἐκάλυπτε τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία καὶ τὴν διασκέδαση τῶν ἐντυπώσεων ποὺ ἔνεκα ἐκείνης ἐδημιουργοῦντο εἰς βάρος αὐτῆς. Ὑποστηρίζει δηλαδὴ ὅτι ἡ ἄγνοια ποὺ ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐξ αἰτίας αὐτῆς παντελὴς ἀπουσία οἰασθῆποτε μνείας νεοελλήνων φιλοσόφων στίς *Ἱστορίες τῆς Φιλοσοφίας* τῶν ξένων μελετητῶν στοιχειοθετοῦσαν τὴν ἄποψη ὅτι «ἡ τουρκοκρατηθεῖσα Ἑλλάς εὐθύς ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως εἰς ζόφον διανοητικὸν βυθισθεῖσα οὐδεμίαν τό παράπαν ἐνεφάνισε κατὰ τοὺς ἔπειτα χρόνους πνευματικὴν δρᾶσιν, ἢ δ' ἐπιστημονικὴ τῶν Ἑλλήνων διάνοια ναρκωθεῖσα πλέον οὐδέποτε ἥσθάνθη τὴν ἀνάγκην τοῦ φιλοσοφεῖν»⁸.

Θεματοποιῶν λοιπὸν ὁ Βορέας τὴν συνέχεια τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑλλάδα, ἐπιδίδωκει πρῶτίστως νὰ διεγείρει τό διαφέρον γιὰ τὰ φιλοσοφήματα ποὺ διεμορφώθησαν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐξῆς. Γνωρίζει ἀσφαλῶς ὅτι ἡ ἔννοια τῆς συνέχειας, κατὰ τὴν συνάφειά της μέ τὴν φιλοσοφία, δὲν λειτουργεῖ μόνο στὰ πλαίσια τῆς κατηγορίας τοῦ χρόνου, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὰ τῆς κατηγορίας τῆς ποιότητος· δὲν δηλώνει δηλαδὴ ἀπλῶς καὶ μόνο ἀδιάλειπτη ἐνασχόληση μέ φιλοσοφικά προβλήματα, ἀλλὰ καὶ ἐπίδοση στό φιλοσοφεῖν. Ὑποστηρίζει λοιπὸν ὁ Βορέας πὺς δὲν ἀρκεῖ νὰ δειχθεῖ ὅτι οἱ Ἕλληνες συνέχισαν νὰ ἀσχολοῦνται μέ τὴν φιλοσοφία· πρέπει προσέτι νὰ δειχθεῖ ὅτι ἡ ἐπίδοσή τους στό φιλοσοφεῖν ὑπῆρξε ικανοποιητικὴ.

Ἡ ἐπίτευξη στόχου, ὅπως αὐτὸς ποὺ θέτει ὁ Βορέας, εἶναι ὁμολογουμένως δυσχερής. Ἄλλωστε τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐρευνας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προδικασθεῖ. Ἐκεῖνος ποὺ θὰ μελετοῦσε τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἦταν ὑποχρεωμένος ὄχι μόνο νὰ ἀναδιφῇ σὴν ἄγνωστο καὶ ἐν πολλοῖς δυσεῦρετο ὕλικό, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀντιπαρέλθῃ ἀρχικῶς, νὰ ἀναιρέσει ὅμως στὴ συνέχεια τὴν ἤδη διαμορφωμένη ἀρνητικὴ ἄποψη γιὰ τὴν ἀξία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας. Δὲν ἦσαν δηλαδὴ λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦσαν τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἀνάξια λόγου, ἐπεὶδὴ οἱ ἐκπρόσωποί της δὲν εἶχαν συγκροτήσει ἴδια φιλοσοφικά συστήματα⁹. Ἡ καταλυτικὴ ἐπιρροή ποὺ ἀσκούσε στὴν ἐρευνα τῆς φιλοσοφικῆς προβληματικῆς ἡ ἔννοια τοῦ συστήματος προκαθόριζε δογματικὰ τὴν ἀξία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας.

Οἱ λόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Βορέας θεματοποιεῖ τὴν ἔννοια τῆς

7. Θ. Βορέα, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 163.

8. *Αὐτόθι*.

9. Θ. Βορέα, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 174.

συνέχειας, καθιστούν σαφές ότι τό κύριο πρόβλημα πού αντιμετώπιζε άφορούσε τήν θετική άποτίμηση τών φιλοσοφημάτων πού άνεπτύχθησαν από τής Άλώσεως καί έξής. Ή λύση πού έδωσε έλέγχεται όρθή. Χωρίς δηλαδή νά προσφύγει σέ μεθοδεύσεις πού θά όδηγοΰσαν σέ άνεπίτρεπτες παραποιήσεις, είσηγείται κριτήριο άποτιμήσεως πού νά ύπηρετεί μέν τούς έρευνητικούς του στόχους, συνάμα όμως νά άντέχει τό ίδιο στόν έλεγχο τής όρθότητός του. Ύποστηρίζει λοιπόν ότι τά νεοελληνικά φιλοσοφήματα δέν πρέπει νά κρίνονται μέ γνώμονα τά φιλοσοφήματα πού άνεπτύχθησαν στους άρχαίους ή στους νεωτέρους χρόνους. Κριτήριο άποτιμήσεως των πρέπει νά είναι οί όροι πού επέβαλαν καί συνάμα προσδιόρισαν τήν δημιουργία των· δηλονότι ή διατήρηση του ενδιαφέροντος γιά τή φιλοσοφία στήν υπόδουλη Ελλάδα, ή προαγωγή τής παιδείας έν γενεί καί ή άναζωπύρωση του πόθου γιά έλευθερία.

Τό κριτήριο πού ό Βορέας είσηγείται γιά τήν άποτίμηση τής νεοελληνικής φιλοσοφίας διευκρινίζει τούς λόγους, γιά τούς όποιους αυτός ύποστηρίζει τήν άνάγκη μελέτης της. Καθιστά δηλαδή σαφές ότι αυτοί είναι πρωτίστως έθνικοί. Ό ίδιος άλλωστε δέν διστάζει νά χαρακτηρίσει τήν έρευνα τών νεοελληνικών φιλοσοφημάτων *έθνικόν συμφέρον*¹⁰. Εϋλογο συνεπώς είναι τό έρώτημα πού έρωτά γιά τά αίτια πού ώθησαν τόν Βορέα στήν έν λόγω άποψη.

Όμολογουμένως, θά μπορούσε νά ύποστηρίξει κανείς ότι ό Βορέας, διακατεχόμενος από πατριωτικό ζήλο, επικαλέσθη έθνικούς λόγους, γιά νά συμπεράνει περί τής άνάγκης μελέτης τής νεοελληνικής φιλοσοφίας. Μιά τέτοια άπάντηση είναι όρισμένως όρθή· δέν άπαντά όμως πλήρως στό έρώτημα, χάριν του όποιου συνεκροτήθη. Νομίζω δηλαδή ότι, γιά νά δοθει πλήρης κατά τό δυνατόν άπάντηση στό ύπό συζήτηση έρώτημα, θά πρέπει νά έξετασθούν —μεταξύ άλλων— καί τά έξής: α) Ή θέση του Βορέα γιά τήν σχέση φιλοσοφίας καί βίου· β) Άντιλήψεις πού τότε επικρατοΰσαν γιά τήν φιλοσοφία καί τήν ιστορία της.

Ό Βορέας συνδέει φιλοσοφία καί βίο, σέ βαθμό πού νά θεωρεϊ τήν προαγωγή αυτού επιγέννημα εκείνης. Επιμόνως ύποστηρίζει ότι «όσω μάλλον ό ήλιος τής φιλοσοφίας φωτίζει καί θερμαίνει επί τοσοΰτον ό βίος τών ανθρώπων προάγεται καί αναδίδουσι καί άκμάζουσι καί μεγαλουργοΰσιν αί κοινωνικά καί πολιτικά άρεταί»¹¹. Πρός τούτοις τονίζει ιδιαίτέρως τήν συμβολή τής φιλοσοφίας στήν «διανοητικήν καί ήθικήν του Έθνους αναγέννησιν»¹². Συνάπτει συνεπώς τή νεοελληνι-

10. Ένθ' άνωτ., σ. 175.

11. Θ. Βορέα, *Είσαγωγή εις τήν φιλοσοφίαν*, Άθήναι 1972², σ. 42.

12. Θ. Βορέα, «Τής φιλοσοφίας ή υπόθεσις καί ή επί τόν θιον ροπή» (Λόγος εισιτήριος, 1913), Θ. Βορέα, *Ανάλεκτα*, 1, Άθήναι 1937, σ. 78.

κή φιλοσοφία μέ τίς διεργασίες διαμορφώσεως τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, γιά τοῦτο καί θεωρεῖ τήν ἔρευνά της χρέος, συνάμα δέ καί συμφέρον ἔθνικόν. Σύμφωναν δηλαδή μέ τόν Βορέα, ἡ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἀποτελεῖ τήν ἐλαχίστην ἀντίδοσιν στίς ὑπηρεσίες πού οἱ δημιουργοί της προσέφεραν στή νεώτερη Ἑλλάδα, συγχρόνως δέ καί προϋπόθεσιν γιά τή γνώσιν τῶν στοιχείων ἐκείνων πού προσδιόρισαν τόν πολιτισμό πού αὐτή ἀνέπτυξε.

Προχωρῶ στήν ἐξέτασιν τοῦ δευτέρου θέματος, αὐτοῦ δηλαδή πού ἀφορᾷ ἀντιλήψεις πού ἐπικρατοῦσαν γιά τή φιλοσοφία καί τήν ἱστορία της, ὅταν ὁ Βορέας ὑπετύπωνε τίς ὑπό συζήτησιν ἀπόψεις του. Θά ἀναφερθῶ κατά πρῶτον στίς ἀντιλήψεις πού ἐπικρατοῦσαν ὡς πρός τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

Κατά τήν ἐποχὴ δράσεως τοῦ Βορέα, δύο κυρίως ἀντιλήψεις ἐπικρατοῦσαν ὡς πρός τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Ἡ προβληματοκρατικὴ ἀντίληψις καί ἡ συστηματοκρατικὴ ἀντίληψις. Στούς ὁπαδούς τῆς δεύτερης ἀνήκει καί ὁ Friedrich Ueberweg. Ἐδρασε μέν αὐτός ἐνωρίτερον τῆς ἐποχῆς τοῦ Βορέα —ἀπέθανε τό 1871— τό ἔργον του ὁμως ἐξακολουθοῦσε νά ἐπιδρᾷ. Ὁ Ueberweg συνάπτει τό ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας μέ τήν ἀκριβολογικὴ περιγραφή τῶν συστημάτων, διαφοροποιεῖται ὁμως ἄλλων ὁμοφρόνων του ἱστορικῶν τῆς φιλοσοφίας καί κατά τοῦτο· χωρὶς δηλαδή νά ἀποσυνδέει τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπό τήν φιλοσοφία, τήν θεωρεῖ κλάδον (disciplina) τῆς ἱστορίας καί τήν μελετᾷ γιά νά γνωρίσῃ τήν φιλοσοφικὴ δραστηριότητα ἐνός ὀρισμένου λαοῦ¹³.

Τήν ὡς ἄνω στοχοθεσίαν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ὑπηρετεῖ ὁ πέμπτος τόμος τῆς ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ueberweg φερομένης *Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*. Ὁ τόμος αὐτός ἐξεδόθη, πλήρως ἐπεξεργασμένος καί αὐτοτελῶς, τό 1928 ὑπὸ τήν ἐποπτεῖαν τοῦ Traugott Konstantin Oesterreich. Ἐμπεριέχει τὰ φιλοσοφήματα πού ἀνεπτύχθησαν σέ διάφορες χώρες —πλὴν τῆς Γερμανίας— ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ δέκατου ἑντατοῦ αἰῶνα μέχρι τήν ἐκτύπωσίν του. Τά ἐν λόγῳ φιλοσοφήματα ἐκθέτουν μελετητῆς τῶν οἰκείων χωρῶν, ὁ Βορέας δέ ἐκθέτει —ὅπως προαναφέραμε— αὐτὰ πού ἀνεπτύχθησαν στήν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τήν ἐποχὴ του.

Στὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ ὑπὸ συζήτησιν τόμου¹⁴, ὁ Oesterreich ὑπεραμύνεται τοῦ δεσμοῦ πού, κατά τὴ γνώμην του, ὑφίσταται μετὰ τῶν ἑθνικῶν χαρακτηριστικῶν ἐνός λαοῦ καί τῆς φιλοσοφίας πού αὐτός δημιουργεῖ, ὑποστηρίζει δέ ὅτι ἡ ἰδέα μιᾶς ὑπερεθνικῆς ἀλήθειας στὴ φιλοσοφία προσκρούει στίς κοσμοαντιλήψεις πού ὁ κάθε λαὸς ἔχει

13. Βλ. Fr. Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, I, Die Philosophie des Altertums*, Hrsg. K. Praechter, Graz 1953¹³, σ. 6.

14. Σελ. I κ.ἐξ., σελ. IV.

διαμορφώσει καί πού προσδιορίζουν καθοριστικῶς τήν φιλοσοφία του. Ἀναφερόμενος ὁ Oesterreich στή νεοελληνική φιλοσοφία¹⁵, ἀρνείται σ' αὐτήν κάθε σπουδαιότητα, συνάμα δέ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀκολουθήσαν ξένα πρότυπα. Συγχρόνως ὁμιλεῖ γιά διώξεις καί καταδίκες πού ὑπέστησαν διδάσκαλοι τῆς φιλοσοφίας στήν Ἑλλάδα.

Ὁ Βορέας ἀποδεικνύεται ἐνήμερος τῶν παραπάνω ἀπόψεων τοῦ Oesterreich. Στόν ἴδιο τόμο ἀποκρούει τίς ἐκτιμήσεις του γιά τή νεοελληνική φιλοσοφία —χωρίς ὅμως νά τόν κατονομάζει— καί ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φιλοσοφική διανόηση στήν Ἑλλάδα *οὐδέποτε ἀνεκόπη τελείως*¹⁶, πολλοί δέ νεοέλληνες φιλόσοφοι ἐφιλοσόφησαν πρωτοτύπως καί δημιουργικῶς. Ἡ διαφωνία τοῦ Βορέα μέ τόν Oesterreich περιορίζεται στά σημεῖα αὐτά. Δέν ἐπεκτείνεται δηλαδή καί στίς ἀπόψεις πού ὁ Oesterreich ὑποστηρίζει γιά τήν σχέση τῆς φιλοσοφίας πού ἕνας λαός ἀναπτύσσει πρὸς τήν ἐν γένει πνευματική κατάσταση, στήν ὁποίαν αὐτός διατελεῖ. Δέν ὁμιλεῖ μέν ὁ Βορέας γιά ἐθνικές φιλοσοφίες, καταλέγει ὅμως τήν φιλοσοφία στά *κυριώτατα παιδεύματα*¹⁷ ἐνὸς λαοῦ καί συνάπτει τήν ἀνάπτυξή τῆς πρὸς τήν ἐν γένει πρόοδό του. Ὅταν λοιπόν ὁ Βορέας ἀποκαλεῖ τήν μελέτη τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας *ἐθνικόν συμφέρον*, συμπορεύεται μέ κρατοῦσες κατὰ τήν ἐποχή του ἀντιλήψεις γιά τήν φιλοσοφία καί τήν ἱστορία τῆς, συνάμα δέ δείχνει τήν ἀνάγκη ὅπως ἀναιρεθοῦν ἄκριτα διαμορφωμένες γιά τὴν ἀξία ἐκείνης (τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας) ἀρνητικές κρίσεις¹⁸.

III

Ὁ Βορέας δέν ὑπῆρξε ὁ μόνος διδάσκαλος τῆς φιλοσοφίας στή φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, πού ὑπεστήριξε τήν ἀνάγκη μελέτης τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας. Ἐνωρίτερον αὐτοῦ ὁ Κωνσταντῖνος Λογοθέτης, νεαρός ἀκόμη διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας, εἶχε διατυπώσει —κατὰ τρόπον ὅμως γενικό καί ἀόριστο— παραπλήσιες σχεδόν ἀπόψεις. Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ὁ Λογοθέτης ἐξεπόνησε μελέτη, σχετική μέ τήν φιλοσοφία τοῦ Πέτρου Βράιλα Ἀρμένη. Ἡ μελέτη αὕτη —τό ἐδηλώσαμε ἤδη— ἐδημοσιεύθη στό περιοδικό *Ξενοφάνης*, ἐκυκλοφορήθη δέ καί σέ μετατύπωση τό 1905. Χρονικῶς λοιπόν προηγῆται τῶν μελετῶν τοῦ Βορέα, στίς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε. Δέν προεκρίναμε ὅμως τήν παρουσίασή της ὄχι μόνο ἐπειδὴ

15. Σελ. XIV.

16. Σελ. 363.

17. Θ. Βορέα, «Ἡ ἐλληνική φιλοσοφία κατὰ τοὺς μετὰ τήν Ἀλωσιν χρόνους», *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 164.

18. Γιά τόν «μῦθο» στὸν ὁποῖον ἐστηρίζοντο οἱ ἐν λόγω κρίσεις βλ. Ε. Παπανούτσου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Α', Ἀθῆναι, χ.χ., σσ. 7-8.

—όπως θά ἔχει γίνει ἀντιληπτό— ἀναφερόμεθα στοὺς πανεπιστημιακοὺς διδασκάλους πού ἀσχολήθησαν μέ τή νεοελληνική φιλοσοφία, ἀκολουθοῦντες τήν χρονική σειρά τοῦ διορισμοῦ των στό Πανεπιστήμιο, ἀλλά καί γιά τοὺς ἐξῆς προσέτι λόγους: Ὁ Λογοθέτης δέν θεματοποιεῖ στήν ἐν λόγω ἐργασία του κατά τρόπον συστηματικό τήν ἀνάγκη μελέτης τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας. Περιορίζεται στήν ὑποτύπωση ἀφοριστικῶν ἀπόψεων, γενικοῦ χαρακτήρα. Πρὸς τούτοις, ἐξετάζει τό φιλοσόφημα φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος δρᾷ σέ ἐποχή πολύ κοντινὴ, σχεδόν σύγχρονη, μέ αὐτήν κατά τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος γράφει. Πρόκειται δηλαδὴ γιά μελέτη πού ἀναφέρεται στὴ σύγχρονη ὡς πρὸς τὸν συγγραφέα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ὄχι στὴ νῶτερη κατά τὴν αὐστηρὴ σημασία τοῦ ὅρου. Ἀκόμη, ὁ Λογοθέτης ἐξεπόνησε τὴν ὑπὸ συζήτηση μελέτη καθ' ὑπόδειξη —ὅπως ὁ ἴδιος δηλώνει¹⁹— τοῦ Μαργαρίτη Εὐαγγελίδη. Ἡ συγγραφή τῆς συνεπῶς μαρτυρεῖ πρωτίτως τό ἐνδιαφέρον τοῦ Εὐαγγελίδη γιά τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία.

Εἶναι πρόδηλο, νομίζομε, ὅτι μέ τὰ παραπάνω αἰτιολογοῦμεν τὴν σειρὰ ἀναφορὰς μας στὴ μελέτη τοῦ Λογοθέτη γιά τὸν Πέτρο Βράιλα Ἀρμένη, οὐδεμία δὲ πρόθεση ὑποδηλώνομε μειώσεως τῆς σημασίας τῆς. Πρόκειται —κατὰ τὴ γνώμη μας— γιά μελέτη πού ἐκπληρώνει τὸν σκοπὸ γιά τὸν ὁποῖον ἐξεπονήθη. Θέτων ὁ Λογοθέτης ὡς κριτήριο ἀξιολογήσεως τοῦ ἔργου ἐνός φιλοσόφου τὴν ἐπίδοσή του στό συστηματικὸ πεδίο²⁰, ἀναζητεῖ στὰ *φιλοσοφικά πονήματα* τοῦ Βράιλα τοὺς ἀρθρωτικούς ὅρους τοῦ συστήματος πού αὐτὸς συνεκρότησε. Προσέτι ἐκθέτει ἀκριβολογικῶς ὅσα ὁ Βράιλας διδάσκει γιά θέματα πού κατὰ τὴν ἐποχὴ δράσεώς του ἀπήρτιζαν κύρια κεφάλαια τῆς φιλοσοφίας. Δεν περιορίζεται ὅμως ὁ Λογοθέτης στήν ἀκριβολογικὴ ἐκθεση αὐτῶν. Ἐπιχειρεῖ καί ὡς ἐπὶ τό πολύ κατορθώνει νά ἐντοπίσει τίς πηγές ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντλήσε ὁ Βράιλας, συνάμα δὲ νά ἐπισημάνει τὴν διαφορά του πρὸς φιλοσόφους τῶν ὁποίων διδάγματα υἱοθέτησε. Οὕτω ἐπισημαίνει τὴν σχέση, ἀλλὰ καί τὴν διαφορά τῆς ὄντολογίας τοῦ Βράιλα πρὸς τίς ἀριστοτελικές κατηγορίες, τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ γιά τίς ἐκ τῶν προτέρων ἀρχές πρὸς τὴν θεωρία τοῦ Leibniz περὶ συμφύτων ἐννοιῶν καθὼς καί πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ Kant γιά τίς *a priori* ἐννοιες. Πρὸς τούτοις, ἐπισκοπεῖ τό ὅλον σύστημα τοῦ Βράιλα καί ἀποτιμᾷ τὴν συμβολὴ αὐτοῦ στὴν φιλοσοφία. Ἐπαίνει λοιπόν τὴν

19. Κ.Ι. Λογοθέτου, *Πέτρου Βράιλα Ἀρμένη φιλοσοφικὸν σύστημα*, Ἀθῆναι 1905, σ. 7.

20. Θὰ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Λογοθέτης ἐκφράζεται μὲν ὑπὲρ τοῦ συστήματος, δέν θεωρεῖ ὅμως τὴν συγκρότησή του μοναδικὸ κριτήριο γιά τὴν ἀξιολόγηση ἐνός φιλοσόφου. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἀποσυνδέει τὴν ἐπίδοση ἐνός φιλοσόφου στὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν συγκρότηση «ἰδίου συστήματος». Βλ. καὶ Ν. Χρόνη, «Δύο πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι τῆς φιλοσοφίας: Θεόφιλος Βορέας - Κωνσταντῖνος Λογοθέτης», *Παρνασσός*, Λ', 2 (1988), σσ. 145 κ.ἐξ.

λογική ένότητα του συστήματος του Βράιλα καί «τὴν ἄρρηκτον συμφωνίαν τῶν μερῶν πρὸς τὸ ὅλον». Θεωρεῖ τὸν Βράιλα φιλόσοφον «πρωτότυπον καὶ δημιουργικόν», ὑπογραμμίζει δὲ τὴν συμβολή του στὴν γεφύρωση τοῦ χάσματος ποῦ ἀνοίγεται μεταξύ θρησκείας καὶ φιλοσοφίας καὶ πού «αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι πλατύτερον τῷ χρόνῳ κατέστησαν»²¹.

Ὁ Κωνσταντῖνος Λογοθέτης ἐξεπόνησε, ὡς γνωστόν, ἔργο ἐπιβλητικό σέ ὄγκο καὶ πλούσιο σέ περιεχόμενο²², δέν ἡσχολήθη ὅμως περαιτέρω μέ τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία. Περί τὸ τέλος τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ συγγραφικῆς του δραστηριότητος ἐξήτασε θέματα, σχετικὰ μέ νεοέλληνες φιλοσόφους, μέσα στὰ πλαίσια ὅμως τῶν γενικωτέρων ἐρευνῶν του. Στὸ βιβλίον του *Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀναγεννήσεως καὶ ἡ θεμελίωσις τῆς νεωτέρας φυσικῆς* ἀφιερώνει ἀρκετές σελίδες στὴν ἐκθεση τῶν διδασκαλιῶν πού ὑπετύπωσαν ἑλληνες λόγιοι καὶ στοχαστές, οἱ ὁποῖοι ἔδρασαν κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα. Προτοῦ προβεῖ στὴν ἐν λόγω ἐκθεση, παρατηρεῖ σέ ὑποσημείωση ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα δέν εἶναι ἀκόμη γνωστό, συνεπῶς καὶ ὁ ἴδιος ἀδυνατεῖ νὰ τὸ ἐξετάσει πλήρως, ἐπειδὴ «τό πλεῖστον καὶ ἀπαραίτητον ὕλικόν μένει, ὡς μὴ ὥφελεν, ἀνέκδοτον ἐν βιβλιοθήκαις καὶ ἀρχείοις»²³. Μέ τὴν παρατήρησή του αὐτὴν ἐπισημαίνει τὸν κατ' ἐξοχὴν αἰτιώδη λόγο, γιὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἐν γένει διατελοῦσε ἀκόμη σέ ἐμβρυώδη κατάσταση. Στὸ ἴδιο βιβλίον ἀναφέρεται στοὺς «σοφοὺς διδασκάλους τοῦ ἔθνους», οἱ ὁποῖοι «διετήρησαν ἄσβεστον τὸν πυρσὸν τῆς φιλοσοφίας» καὶ τονίζει τὴν ἀνάγκη ὅπως «ἡ ἐθνικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ δρᾶσις αὐτῶν καταστῇ ὑπόθεσις ἰδίαςπραγματείας»²⁴.

IV

Μέ τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἡσχολήθη καὶ ὁ Παναγιώτης Πατριαρχέας, κατὰ τὸ πρῶτον ὅμως στάδιο τῶν ἱστορικοφιλοσοφικῶν του ζητήσεων²⁵. Στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ ἐμελέτησε αὐτὸς τὸ ἔργο τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου, Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας στῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα.

21. Κ.Ι. Λογοθέτου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 46, σ. 50.

22. Περί τοῦ ἔργου τοῦ Λογοθέτη βλ. Γρηγ. Φ. Κωσταρά, «Τέσσερες σύγχρονοι ἐκπρόσωποι τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ», εἰς Γρηγ. Φ. Κωσταρά, *Ὁ ἐνδημος φιλοσοφικός λόγος*, Ἀθήνα 1986, σσ. 240 κ.ἐξ.

23. Κ.Ι. Λογοθέτου, *Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀναγεννήσεως καὶ ἡ θεμελίωσις τῆς νεωτέρας φυσικῆς*, Ἀθήναι 1955, σ. 9, σημ. 1.

24. *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 9, σημ. 2.

25. Βλ. Π.Ν. Πατριαρχέα, *Φιλίππου Ἰωάννου, ὁ ἀπὸ καθέδρας Ἑλλήν φιλόσοφος τοῦ 19ου αἰῶνος*, Ἀθήναι 1936.

Ὁ Π. Πατριάρχας αἰτιολογεῖ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὸ ἔργο τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου, ἐπικαλούμενος τὴν σημασίαν ποῦ ἔχει ἡ ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας γιὰ τὴν γνώση τῆς ἐπιδόσεως ποῦ εἶχαν οἱ Ἕλληνες στὴ φιλοσοφία γενικῶς. Πεισισμένος ὅτι ἡ Ἑλλάς «οὐδέποτε ἐπαύσατο φιλοσοφοῦσα», ὑποστηρίζει ὅτι γιὰ νὰ «συλλάβωμεν τὴν ἐνιαίαν ἐξέλιξιν τῆς φιλοσόφου τῶν Ἑλλήνων διανοήσεως καὶ γνωρίσωμεν θεμελιώδη αὐτῆς γνωρίσματα», δέν πρέπει «νὰ στρεφώμεθα μόνον πρὸς τὰ ὀπίσω»²⁶, πρὸς τὴν ἀρχαία δηλαδὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ νὰ ἐρευνῶμε καὶ τὰ φιλοσοφήματα ποῦ ἐδημιούργησαν οἱ νεοῦ Ἕλληνες φιλόσοφοι. Προβάλλει συνεπῶς ὁ Πατριάρχας τὴν ἔννοια τῆς ἐνότητος, τοιουτοτρόπως δὲ διαφοροποιεῖται τοῦ Βορέα, χωρὶς ὅμως νὰ ἀντιδικεῖ ἐμφανῶς πρὸς αὐτόν. Ὁ Πατριάρχας τῆς εἰσαγωγόντας τὴν ἔννοια τῆς ἐνότητος, ἀνεγνώριζε κάποιον ὅρο, ἐνοποιητικὸ τῶν ἑλληνικῶν φιλοσοφημάτων. Ὁ Βορέας, ἀντιθέτως, ὁμιλεῖ —ὅπως παρετηρήσαμε— μόνον γιὰ συνέχεια. Τοιουτοτρόπως δέν μελετᾷ τὰ φιλοσοφήματα, ἔχοντας προκαθορίσει τοὺς πωτικὸς τῶν ὅρους.

Στὴν ὑπὸ συζήτηση διατριβή του, ὁ Πατριάρχας ἐξετάζει τὸ ὅλον ἔργο τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου. Ἐπιμένει μὲν στὸ φιλοσοφικόν, δὲν παραθεωρεῖ ὅμως τὸ φιλογικόν. Τοιουτοτρόπως παρέχει πλήρη κατὰ τὸ δυνατόν εἰκόνα τῶν πνευματικῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Ἰωάννου καὶ καθιστᾷ σαφῆ τὴν φιλόσοφο θεωρίαν αὐτοῦ. Ἀκολουθώντας ὁ Πατριάρχας τίς ἀρχές τῆς συστηματοκρατικῆς ἀντιλήψεως, ἐκθέτει ἀκριβολογικῶς τίς ἀπόψεις τοῦ Ἰωάννου γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς φιλοσοφίας, τοὺς κλάδους αὐτῆς καὶ τὰ συναφῆ πρὸς αὐτοὺς θέματα. Ἀκόμη, ἐπισημαίνει τίς ἐπιδράσεις ποῦ αὐτός ἐδέχθη ἀπὸ ἄλλους φιλοσόφους, τονίζει τίς προσπάθειες ποῦ κατέβαλε γιὰ τὸν ἐξελληνισμό ξενολόγων φιλοσοφικῶν ὅρων, καὶ τέλος ἀναζητεῖ τὴν προσφορά του στὴ φιλοσοφία. Σύμφωνα μὲ τὸν Πατριάρχα, ὁ Φίλιππος Ἰωάννου εἶναι φιλόσοφος ἐκλεκτικός. Ὁρμώμενος ἀπὸ τίς φυσικὰς ἐπιστήμες, διακρίνει «τὸ κατ' ἐπιστήμην ἀπὸ τοῦ ἐξ ὑποθέσεως»²⁷, ἐπιζητῶν δὲ νὰ συνδιαλλάξει ἐμπειρισμὸ καὶ ὀρθολογισμό καθίσταται ὁπαδὸς τοῦ κριτικοῦ δογματισμοῦ.

Ὁ Π. Πατριάρχας δὲν ἡσχολήθη περαιτέρω μὲ τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία. Εἶχε προαναγγεῖλει τὴν ἐκπόνηση μελέτης, στὴν ὁποίαν θὰ ἐξήταζε τὴν σχέση τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν «ὄλην ἑλληνικὴν τε καὶ τὴν ξένην φιλοσοφίαν»²⁸, ἐξ ὧων ὅμως γνωρίζω τέτοια μελέτη δὲν εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

26. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 3, σ. 2.

27. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 209.

28. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 4.

V

Ἐπισκοποῦντες ὅσα ἔπραξαν γιά τή νεοελληνική φιλοσοφία οἱ πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι στούς ὁποίους ἀναφερθήκαμε, παρατηροῦμεν κατ' ἀρχήν τοῦτο· ὅλοι ἐπιχειρηματολόγησαν ὑπέρ αὐτῆς καί ἐτόνισαν τήν ἀνάγκη μελέτης της, οὐδείς ὅμως τήν συμπεριέλαβε στά κύρια ἀντικείμενα τῶν ἐρευνῶν του. Ἐπεσήμαναν ἐξ ἄλλου τά ἀρνητικά ἐπακόλουθα πού συνεπάγεται στήν ἔρευνά της ἡ δυσκολία εὐρέσεως τῶν ἔργων τῶν δημιουργῶν της, δέν ἐργάσθησαν ὅμως γιά τήν ἀπαλοιφή των. Πρός τούτοις, ὁ καθένας ἀπό αὐτούς ἀτενίζει τά νεοελληνικά φιλοσοφήματα ἀπό διαφορετική σκοπιά, σέ συμφωνία δέ πρὸς αὐτήν προσδιορίζει τούς ὅρους μελέτης τους. Ἐνῶ, δηλαδή, ὁ Βορέας ἀναζητεῖ στή φιλοσοφική δράση τῶν μετὰ τήν Ἀλωση ἐλλήνων φιλοσόφων τήν συνέχεια τῆς φιλοσοφίας στήν Ἑλλάδα, οἱ Λογοθέτης καί Πατριαρχέας, κυρίως ὅμως ὁ δεῦτερος, ἀναζητοῦν σ' αὐτήν —ἐκτός τῶν ἄλλων— ἀντιλήψεις πού οἱ ἴδιοι ἐπρέσβευαν γιά τήν ἀπόθεση καί τό ἔργο τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Λογοθέτης, λ.χ., ἀναζητεῖ καί ἀνευρίσκει στούς νεοέλληνες φιλοσόφους τούς «ἀκαμάτους ἐρευνητάς τῶν μεταφυσικῶν προβλημάτων»²⁹. Ὁ Πατριαρχέας ἐξάλλου θεωρεῖ τό φιλοσοφικό σύστημα τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου «ἰσχυροτάτην ἔνδειξιν τῆς καταβληθείσης ἐν Ἑλλάδι προσπάθειας πρὸς ἐμπέδωσιν ὑγιοῦς φιλοσοφίας καί ἀντίδρασιν κατὰ της εἰσαγωγῆς τῶν ὑλιστικῶν θεωριῶν», βλέπει δέ σ' αὐτό «τήν ἀνάπτυξιν καί καλλιέργειαν τῆς νέας ἐλληνικῆς ἰδεολογίας, ἥτις κατὰ τούς χρόνους ἡμῶν παρ' ἐπιφανῶν ἀντιπροσώπων καλλιεργούμενη ἀναγεννᾶται καί συνεχίζει τήν ἀπό τοῦ Πλάτωνος ἀρξαμένην φιλοσοφικήν παράδοσιν»³⁰. Ὁμολογουμένως οἱ ἐκτιμήσεις αὐτές τοῦ Πατριαρχέα δέν εἶναι αὐθαίρετες. Στηρίζονται σέ ἀπόψεις τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου· ἀναπτυσσόμενες ὅμως χωρίς κριτικό ἔλεγχο καί γενικευόμενες, προσδίδουν στήν ἔρευνα τά γνωρίσματα τῆς μονομέρειας.

Δέν χρειάζεται, νομίζω, νά διευκρινήσω ὅτι οἱ παραπάνω παρατηρήσεις μου ἔχουν χαρακτῆρα ἐπισημειώσεως, δέν ὑποσημαίνουν δέ ἄρνηση κάθε συμβολῆς στήν ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἐκείνων γιά τούς ὁποίους διατυπώθησαν. Τόσον ὁ Κ. Λογοθέτης ὅσον καί ὁ Π. Πατριαρχέας προσήγγισαν τή νεοελληνική φιλοσοφία, χειραγωγούμενοι καί ἀπό τίς ἀντιθέσεις τῆς ἐποχῆς τους. Τό γεγονός αὐτό δέν διαγράφει τήν σημασία τῶν μελετῶν πού ἐξεπόνησαν. Ὁμολογουμένως, ἡ προσφορά στήν ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ὅλων τῶν πανεπιστημιακῶν διδασκάλων στούς ὁποίους ἀναφέρθηκα ἐλέγ-

29. Κ.Ι. Λογοθέτου, *Πέτρου Βράιλα Ἀρμένη φιλοσοφικόν σύστημα*, Ἀθήναι 1905, σ. 7.

30. Π.Ν. Πατριαρχέα, *Φιλίππου Ἰωάννου, ὁ ἀπό καθέδρας Ἑλλην φιλόσοφος τοῦ 19ου αἰῶνος*, Ἀθήναι 1936, σσ. 213 κ.ἐξ.

χεται περιορισμένη, δέν κρίνεται όμως άμελητέα. Δέν πρέπει άλλωστε νά λησμονοῦμε τοῦτο, ὅτι δηλαδή παρεσχέθη σέ ἐποχή κατά τήν ὁποίαν οἱ ἀπόψεις γιά τήν ἔρευνα διέφεραν ριζικά ἀπό αὐτές πού ἐπικρατοῦν σήμερα. Ἡ ἀντίληψη γιά ἐρευνητικές ὁμάδες δέν εἶχε ἀκόμη ἐπικρατήσει. Ἡ ἔρευνα, μάλιστα δέ αὐτή πού ἀφοροῦσε θεωρητικές μαθήσεις, ἐθεωρεῖτο ἀτομική ὑπόθεση, μέ ἐπακόλουθο ὄχι μόνο τήν ἐπαύξηση τῶν δυσχερειῶν διεξαγωγῆς της, ἀλλά καί τόν περιορισμό της σέ ὁρισμένες μόνο διαστάσεις τοῦ σημείου ἀναφορᾶς της. Πρός τούτοις, δέν πρέπει νά παραθεωροῦνται οἱ ἀντιλήψεις πού ἐπικρατοῦσαν τότε γιά τή νεοελληνική φιλοσοφία. Δέν ἦσαν δηλαδή λίγοι ἐκεῖνοι πού θεωροῦσαν αὐτήν συνονθύλευμα ἐρανισμάτων καί ἐπιγέννημα ἄκριτου ἐκλεκτικισμοῦ. Πρός τίς ἀντιλήψεις αὐτές ἀντιπάλαισαν ἔργω καί λόγῳ οἱ Βορέας, Λογοθέτης καί Πατριαρχέας, κυρίως ὅμως ὁ πρῶτος³¹. Οἱ προσπάθειες πού πρὸς τοῦτο κατέβαλαν ἀποτελοῦν τήν κυρία συμβολή των στήν ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, συμβολή —κατά τή γνώμη μου— σημαντική καί ἐν πολλοῖς καθοριστική.

31. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Βορέας ἐπεδίωξε καί μέχρι τίνος ἐπέτυχε νά μεταδώσει στούς μαθητές του τό ἐνδιαφέρον του γιά τή νεοελληνική φιλοσοφία. Σ' αὐτόν, λ.χ., ὀφείλει ὁ Π. Πατριαρχέας τήν ἐνασχόλησή του μέ τόν Φίλιππο Ἰωάννου. Εἶναι ἀξιωμακρινόν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἀκόλουθη δήλωση τοῦ Πατριαρχέα: «Ἐκ τοῦ φιλοσοφικοῦ φροντιστηρίου τοῦ Θ. Βορέα ἤχθημεν ἐπὶ τήν μελέτην τῆς προσωπικότητος καί τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου» (Π. Πατριαρχέα, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 6). Ἡ δήλωση αὕτη τοῦ Πατριαρχέα μαρτυρεῖ καί τοῦτο, ὅτι δηλαδή ὁ Βορέας συνήψε τήν ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας καί μέ τήν ἐκπόνηση διδακτορικῶν διατριβῶν, μέ θέματα συναφῆ πρὸς αὐτήν, τοιοῦτοτρόπως δέ ὑπέδειξε ἕναν κατ' ἐξοχὴν πρόσφορο τρόπο γιά τήν προαγωγή ἐκείνης (τῆς ἔρευνας). Μέ τή νεοελληνική φιλοσοφία ἡσχολήθη καί ἡ μαθήτρια τοῦ Βορέα Μαρία Κισσάβου, Καθηγήτρια τῆς φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, οἱ ἐργασίες της ὅμως ἀφοροῦν ἑλληνες φιλοσόφους καί φιλοσοφοῦντες πού ἔδρασαν ἀπό τῆς συστάσεως τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καί ἐξῆς, ἔχουν δέ ὡς ἐπὶ τό πολύ χαρακτῆρα πληροφοριακό. Βλ. Μ.Ι. Κισσάβου, *Ἡ φιλοσοφία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ ἔθνους*, Ἀθῆναι 1951. Τῆς αὐτῆς, *Ἡ φιλοσοφία ἐν τῇ συγχρόνῳ Ἑλλάδι* - Θεόφιλος Βορέας, Ἀθῆναι 1953.